

ДЕПАРТАМЕНТ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ
ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
ПОЛТАВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
імені Василя Кричевського

ПОЛТАВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

Маловідомі сторінки історії,
музеєзнавство, охорона пам'яток

Збірник наукових статей

Випуск XIV

Полтава
«Арбуз»
2019

6. ПЕРСОНАЛІЇ

УДК 929 Василенко: 908 (477.53)

Віктор Самородов, Світлана Кигим

АКАДЕМІК МИКОЛА ВАСИЛЕНКО (1866–1935) І ПОЛТАВЩИНА: СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ

Стаття знайомить з одним із організаторів Національної академії наук України, її другим президентом (1921–1922), істориком держави і права Миколою Прокоповичем Василенком, його зв'язками з Полтавщиною.

Ключові слова: Національна академія наук України, Перша Полтавська класична чоловіча гімназія, Дерптський університет, газета «Полтавський Вестник».

У листопаді 2018 р. вищій науковій інституції України – Національній академії наук, виповнилось 100 років. Слід зазначити, що саме з нашого міста поїхав очолити академію у 1918 р. геніальний Володимир Вернадський [7]. А от ім'я людини, яка власне і була ініціатором створення цієї важливої для кожної країни установи, яка запросила В. І. Вернадського до Києва, на теренах нашого краю практично не відоме [4]. Йдеться про основоположника української історико-правової науки, міністра освіти та мистецтв Української держави, заступника Президента Державного сенату, академіка, другого президента Української академії наук (1921–1922) Миколу Прокоповича Василенка (1866–1935), який був тісно пов'язаний з Полтавщиною [7].

За місцем свого походження відомий історик, учений, державний та політичний діяч Микола Василенко був не полтавцем, адже народився він у с. Єсмань Чернігівської губернії (нині селище міського типу Глухівського району Сумської області), та його життя має і полтавську прописку [1, с. 5–8].

Після закінчення у червні 1883 р. прогімназії у Глухові Микола став єдиним із класу, хто поїхав здобувати подальшу освіту до такої, як йому тоді здавалося, далекої та незвіданої Полтави. Сталося це тому, що саме тут з кінця 1870 р. жив його земляк, далекий родич батьків, відомий у колах полтавської інтелігенції адвокат, присяж-

Микола Прокопович
Василенко
(1866 – 1935)

ний повірений Петро Григорович Васьков (1837–1934) [1, с. 7]. Дуже добрий та дієвий, він вирішив узяти Миколу під свою опіку. Усім серцем прийняла його вся родина Васькових, у великому будинку якої, на Познанському провулку (Познанська гребля, нині вул. Миколи Дмитрієва) під час навчання у Першій Полтавській класичній чоловічій гімназії імені Імператора Олександра I Благословенного (нині Полтавська спеціалізована школа I-III ступенів № 3) оселився Микола Василенко [1, с. 7]. У ті часи цей навчальний заклад був відомим та престижним, переповненим учнями з різних міст [3]. Лише стараннями П. Г. Васькова Миколу у серпні 1883 р. зарахували до гімназії. Відтоді і на все життя Полтава стала найулюбленишим містом майбут-

нього академіка. Про це він красномовно писав в 1924 р. у своїх спогадах «Моє життя» [1]. Вони були видані лише в 2008 р. у вибраних творах видатного громадського діяча та науковця. Написані досить деталізовано й аргументовано, вони передають багато маловідомих фактів із життя тогочасної Полтави. З них дізнаємося, що П. Г. Васьков, якого Микола Василенко вважав «людиною живою, цікавою, дотепною...», приклав багато зусиль та енергії для його виховання, увівши до кола кращих людей Полтави [1, с. 129]. Все це вплинуло на культурне зростання юнака. З більшості предметів він мав відмінні оцінки, трішки гірше було з класичними мовами – латиною та грецькою. Цікаво й те, що у Полтаві вчився не тільки Микола Василенко. У нашому місті здобули середню освіту два його брати та сестра Фросина [1, 3, 6]. Брати Іван та Михайло також стали відомими особами, чим прославили Першу Полтавську класичну чоловічу гімназію [3, с. 6]. Навчаючись, Микола повсякчас підробляв, даючи приватні уроки сину відомого полтавського лікаря Е. Мейєра. За допомогою останнього він увійшов до кола його знайомих, серед них був і всесвітньовідомий професор медицини, блискучий хірург Микола Скліфосовський [1].

Мабуть, знайомству зі згаданими лікарями М. П. Василенко зобов'язаний і тим, що перестав хворіти на постійне запалення легень. У нього навіть підозрювали сухоти (майже невиліковну хворобу на той час), та все минулося. Важливо й те, що саме Микола Скліфософський вплинув на М. П. Василенка, і той вирішив стати лікарем, неодмінно навчатися на медичному факультеті Московського університету. Та доля розпорядилася інакше. Закінчивши у 1885 р. Першу Полтавську класичну чоловічу гімназію, Микола Василенко вступив до Дерптського університету (нині Тартуський) [1, с. 6]. Але усіма своїми думками він був не в холодній Естонії, а в теплій, привітній Полтаві, без якої вже не міг уявити свого життя. Миколу, як магніт притягувала до себе родина Васькових. Її глава – Петро Григорович, став для нього наставником на все життя, а їх спілкування перетворилося на міцну та довгу дружбу. Саме П. Г. Васьков показав своєму молодшому другу країни світу. Завдяки цій подорожі Микола Прокопович уперше 1895 р. побачив такі розвинені країни, як Німеччина, Швейцарія, Італія і Туреччина [5]. Захоплюючись історичною літературою, будучи активним дописувачем із цієї теми до міської газети «Полтавский Вестник», Петро Васьков залучив до цього Миколу Василенка. Останній почав жваво цікавитися історією, читав багато журналів та книжок, навіть тоді, коли приїздив на літні канікули до Полтави. Велике враження справила на нього подарована Петром Григоровичем знаменита книжка О. М. Лазаревського «Описание старой Малороссии», адже саме з того часу для Миколи Василенка історія стала постійною пристрастю [6, 9]. У зв'язку з цим він навіть перевівся з медичного факультету на історико-філологічний. Цьому сприяв ще один важливий збіг обставин. Річ у тому, що згаданий український історик Олександр Матвійович Лазаревський (1834–1902) у ті часи жив у Полтаві, і не де-небудь, а на Познанському провулку, в одному будинку з Петром Васьковим. Вони дуже приятелювали. Петро Григорович багато розповідав Миколі Василенку про О. М. Лазаревського, і той став для Миколи першим і головним кумиром, надто під час його опрацювання унікальних матеріалів знаменитого «Рум'янцевського опису» [1]. Після смерті О. М. Лазаревського Микола Василенко написав про нього фундаментальну розвідку, яку у 1903 р. було опубліковано у 17-й книжці читань Товариства Нестора-літописця [6].

Та не тільки це пов'язало Миколу Василенка з Полтавою. Саме тут до нього прийшло перше кохання. У П. Г. Васькова було три дочки. З ними Микола Василенко приятелював у роки навчання в гімназії. Старша з них закохалась у М. Б. Ахшарумова. Потім вони побрались і Варвара Петрівна стала засновницею відомої в Полтаві першої при-

ватної жіночої гімназії. У середню із сестер – Єлизавету закохався Микола Василенко. Вона також захоплювалася вивченням історії, навчаючись на Безстужівських курсах у Петербурзі [7]. Через неї Микола Василенко постійно затягував своє перебування у Полтаві. Тому він навіть спізнювався на початок нового навчального року до університету. Ось як описував цей період свого життя майбутній академік: «Відвідування Полтави і родини Васькових... було для мене суцільним святом. Час збігав швидко, цікаво...» [1, с. 134]. Не дивно, що в цей період Микола Прокопович познайомився з багатьма полтавцями. Серед них були різні знакові постаті. Одна з них – художник Григорій Мясоедов, про якого Микола Василенко залишив дуже теплі спогади, у яких він характеризує і його дружину – О. Іванову та їх сина Івана. Він, за оцінкою Миколи Прокоповича «поєднав талановитого художника-батька з художницею-матір'ю...», що «...дало Івану Григоровичу велику спадщину, і свій видатний талант молодий Мясоедов виявив вже у дитинстві» [1, с. 275]. Цікаві спогади Миколи Василенка і про міського архітектора Полтави І. О. Клименка та його родину; лікаря О. О. Волкенштейна та його друзів-«толстовців»; історика І. Ф. Павловського. Між іншим, Микола Василенко вважав, «що весь інтерес до історії» у Полтаві тримається на І. Ф. Павловському: «Гріха утаємничувати нічого» [1, с. 276]. У 1890 р. Микола Василенко опублікував цікаву рецензію на книжку І. Ф. Павловського про історію Петровського Полтавського кадетського корпусу. Перебуваючи у далекому Дерпті, студент Микола Василенко хотів знати про Полтаву все. Для цього він вів жваве листування зі своїми полтавськими друзями, зокрема, Єлизаветою Васьковою та Тетяною Клименко. Якщо перша надсилала короткі листи з почуттями закоханої людини, то друга писала ґрунтовні, які «містили в собі низку подробиць, характеризуючи полтавське життя 1880-х років» [1, с. 279]. Микола цінував ці епістолярії, зберігаючи їх у своєму власному архіві, дуже побивався, коли вони загинули у вирі громадянської війни [7]. Саме Єлизаветі Васьковій Микола Василенко був вдячний за введення його до кола знаної на Полтавщині родини Старицьких. При цьому він познайомився з багатьма її славними та впливовими представниками: Єгором Павловичем Старицьким, його сином Георгієм та дочкою Наталією Старицькими. Остання на той час була вже «замужем за відомим вченим і ліберальним громадським діячем академіком В. І. Вернадським» [1, с. 281].

Символічно й те, що так само як В. І. Вернадський, поєднав свою долю зі Старицькими, так поєднала її перша кохана жінка Миколи Василенка – Єлизавета Васькова, адже у 1902 р. вона одружилась з Георгієм Старицьким – рідним братом дружини В. І. Вернадсько-

го. Микола Прокопович залишив цікаву характеристику Георгія Єгоровича, зокрема, у своїх спогадах він відзначав: «Родинний дім Старицьких деякий час був маленьким центром суспільного життя Полтави. Там часто бував В. Г. Короленко, з яким у Старицьких були дружні стосунки» [1, с. 280]. Як відомо, великий письменник-демократ був троюрідним братом В. І. Вернадського. Познайомившись з В. Г. Короленком у Полтаві, Микола Василенко на все життя проніс повагу до видатного письменника за його людяність, демократизм та літературні здібності [6]. Недарма в одному з листів до цього майстра слова Микола Прокопович відзначав: «Не пропускаю жодного рядка з того, що написано Вами» [6, с. 95]. Взагалі ж, листування цих велетнів духу та думки ще чекає своїх дослідників, адже це цілий пласт цікавих питань, найголовніше з яких – про роль цензури у державній політиці – і до сьогодні актуальній та важливій темі. Великий майстер слова також опікувався долею свого прихильника та шанувальника. На підтвердження цього наведемо такий красномовний, але маловідомий факт. Коли М. П. Василенко, як редактор газети «Киевские отклики» 16 січня 1906 р. передрукував на її шпальтах з газети «Полтавщина» відкритий лист В. Г. Короленка з його обуренням діями радника полтавського губернського правління Ф. В. Філонова, котрий здійснив екзекуцію над селянами, то М. П. Василенка за це притягнули до сурової відповідальності. Дізнавшись про це, В. Г. Короленко приїхав до Києва, щоб особисто підтримати Миколу Прокоповича. Володимир Галактіонович виступив на його захист, для цього він представив до суду безперечні документи. Узявши їх до уваги суд виправдав М. П. Василенка [6, с. 82].

З тих пір дружні контакти та надто листування між цими достойниками стали більш активними. Так, у 1911 р., Микола Прокопович надіслав щирі привітання В. Г. Короленку до Полтави: «Повернувшись до Києва, дізнався, що нещодавно виповнилось 25 років відтоді, коли Ви повернулись з Сибіру в Росію. Майже стільки, як я знаю Вас як письменника, читаю Ваші художні твори і статті, не пропускаю жодного рядка з того, що написано Вами. <...> адже Вам належить перше місце у вітчизняній літературі. Мої щирі побажання Вам здоров'я, спокою душевного, бадьорості для тієї великої місії в суспільстві, яка припала на Вашу долю – нещадно викривати теперішнє зло, закликаючи до вже видимих вогнів майбутнього, де любитимуть й поважатимуть людину» [6, с. 95]. Після цього стає зрозумілим, чому у липні 1921 р., вже на посаді президента Всеукраїнської академії наук, М. П. Василенко звертається до В. Г. Короленка як до найбільшого морального авторитета в країні. Саме

тоді ВУАН взялася за створення Всеукраїнського комітету допомоги голодуючим. Президент Академії М. П. Василенко запросив очолити його В. Г. Короленка. У листі до нього він писав: «Тільки Ваше ім'я може розбудити розбите, залякане суспільство та може примусити його взятися до активної роботи» [4, с. 26].

Та найбільшим побратимом Миколи Василенка безперечно був академік В. І. Вернадський. Достеменно невідомо, коли і де вони вперше познайомилися. Не варто виключати, що це могло статися у Полтаві, в колі родичів В. І. Вернадського – Старицьких [7]. Згодом у Петрограді у вересні-жовтні 1917 року, коли Микола Прокопович працював заступником міністра народної освіти Росії, він тісно спілкувався з Володимиром Івановичем. Саме тоді вони стали одnodумцями-реформаторами державної організації наукових досліджень. Сформульована Миколою Прокоповичем ідея національної академії наук спричинила тривалу кулуарну дискусію про створення державою академії наук в Україні, Грузії та Сибіру. За браком коштів, а також зважаючи на прихильність до національних інституцій міністрів С. Ф. Ольденбурга, а згодом О. О. Салазкіна, вони не поспішали виносити питання на офіційний рівень. Після падіння Тимчасового уряду ідею довелося облишити, але не надовго [5].

За часів гетьманату, 2 травня 1918 р., М. П. Василенко очолив Міністерство народної освіти, а відтак 5 травня запропонував програму дій в галузі освіти, науки і культури. В ній практично вперше сформульовано намір держави утворити Українську академію наук у Києві. Ця справа за висловом біографів М. П. Василенка стала для нього «зорею Великої Мрії» [6, с. 144].

Навесні 1918 року саме він став ініціатором, а надалі й провідником адміністративного («статутного») її створення.

Як відомо, для організації Української Академії наук (УАН) Микола Василенко запросив В. І. Вернадського, який опинився тоді в Полтаві [5; 6]. У телеграмі, надісланій 29 травня 1918 р. з Києва на адресу «Полтава, Познанський провулок, дом Старицької Вернадському», Микола Прокопович повідомив: «Прошу приїхати в Київ. Міністр Василенко» [2, с. 111]. Навряд чи можна було зробити кращий вибір для створення УАН шляхом, обраним М. П. Василенком. Відомий організатор науки, В. І. Вернадський був палким прихильником створення державної мережі науково-дослідних інститутів. Такий шлях був не новий. Згадаймо, що Петербурзьку академію наук створено державним шляхом і також на зламі епох. Поза академією наука Росії розвивалася також виключно у державних інституціях – вишах, наукових комісіях, експедиціях тощо. Пожертви й

меценатські фонди були надто малі, порівняно з науковими потребами, відтак становили лише допоміжні кошти для державних установ, а то й взагалі надходили через відомства (міністерств народної освіти та мистецтв, торгівлі й промисловості, тощо) й підпадали під регламентацію держави. Лише багаторічні носії ідеї української академії – НТШ і УНТ – не були ланцюгами цієї системи, але вони й не мали наукових інституцій і були лише громадськими асоціаціями вчених. Такою ж вони бачили й майбутню УАН [5, 6].

Недаремно Володимир Вернадський у своїх спогадах об'єктивно відзначав, що саме у Миколи Василенка «першого з'явилася думка про створення Української академії наук» [8, с. 26]. Відтоді у науковців «виник дружній зв'язок», який не припинявся ні на рік, аж до самої смерті Миколи Василенка у жовтні 1935 р.

Знаковим є й те, що перший лист на посаді президента Української академії наук В. І. Вернадський адресував у листопаді 1918 року саме Миколі Василенку. В ньому йшлося про те, що загальне зібрання академії одноголосно вирішило «надіслати Вам, Високоповажний Миколо Прокоповичу, своє щире привітання та гарячу подяку, за те, що будши міністром народної освіти, Ви всією душею поклопоталися про заснування Української академії наук та і записали своє ім'я нестертими літерами в історію Академії» [8, с. 27].

Сьогодні, в столітню річницю академії, ці слова не втратили своєї значущості та високої оцінки ролі, яку відіграв у історії нашої держави Микола Василенко, адже на посаді Міністра освіти він проводив політику українізації освітніх закладів, був ініціатором створення Національної бібліотеки, його особистими стараннями відкрито 50 нових українських шкіл та два університети [6].

Слід відзначити, що полтавськими фактами пронизана вся величезна наукова спадщина М. П. Василенка. Тут і великі праці та окремі публікації різного історико-публіцистичного напрямку [6, с. 246–251], а також цікаві та оригінальні за змістом історичні біографії, надто таких відомих полтавців, як Осип Бодяньський (1904), Михайло Драгоманов (1912), Іван Котляревський (1902), Олександр Лазаревський (1903), Орест Левицький (1923) [6, с. 248–250].

Тож бачимо, полтавська складова біографії великого громадянина та науковця України М. П. Василенка є змістовною та вагомою, адже він у значній мірі належав нашому краю, представники якого сприяли реалізації багатьох складових його таланту.

Література

1. Василенко М. П. Вибрані твори: У 3 т. – Т. 3: Спогади. Щоденники. Листування / М. П. Василенко / [відп. ред. Ю. С. Шемшученко, І. Б. Усенко]. – К. : ТОВ «Вид-во «Юридична думка»; Вид. дім «Академперіодика», 2008. – 720 с.
2. В. І. Вернадський і Україна: з листування. – Кн. І: А – І. – К., 2018. – 572 с.
3. Волосков В. Ф. Найзнаменитіша в Україні / В. Ф. Волосков. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2013. – 256 с.
4. Кістерська Л. Д., Матвєєва Л. В. Загублені президенти (з історії Академії наук України / Л. Д. Кістерська, Л. В. Матвєєва. – К. : Т-во «Знання України», 1991. – 76 с.
5. Матвєєва Л. В. Нариси з історії Всеукраїнської академії наук / Л. В. Матвєєва. – К. : ВД «Стилос», 2003. – 296 с.
6. Микола Прокопович Василенко / В. В. Вороненко, Л. Д. Кістерська, Л. В. Матвєєва, І. Б. Усенко. – К. : Наукова думка, 1991. – 272 с.
7. Самородов В. М. Ініціатор створення Академії наук України Микола Василенко і Полтавщина / В. М. Самородов // Вечірня Полтава. – 2018. – 10 жовтня. – С. 5: фото.
8. Шемшученко Ю. С. Сторінки життя і творчості / Ю. С. Шемшученко // Вісник НАН України. – 2006. – № 6. – С. 26–30.

Ключевые слова: Национальная академия наук Украины, Первая Полтавская классическая мужская гимназия, Дерптский университет, газета «Полтавский Вестник».

Keywords: National Academy of Sciences of Ukraine, the First Poltava Classical Man Gymnasium, Derpt University, Newspaper "Poltavskyi Visnyk".

РЕЗЮМЕ

Виктор Самородов, Светлана Кигим
Академик Николай Василенко (1866–1935) и Полтавщина:
страницы биографии

Статья знакомит с одним из организаторов Национальной академии наук Украины, её вторым президентом (1921–1922), историком государства и права Николаем Прокоповичем Василенко, его связями с Полтавщиной.

SUMMARY

Viktor Samorodov, Svitlana Kyhym
Academician Mykola Vasylenko (1866-1935) and Poltava Region:
Pages of Biography

The article introduces one of the first organizers of the National Academy of Science of Ukraine, its second president (1921-1922), historian of state and law Mykola Prokopovych Vasylenko, his connection to Poltava Region.